

# **Фашизм. засторога**

## Про книгу

Мадлен Олбрайт народилась у Чехословаччині, яку незабаром по тому захопили нацисти. З огляду на цей досвід, на знання, які здобула впродовж дипломатичної кар'єри, та опираючись на переконання колег по всьому світу, Олбрайт малює чітку картину того, як процвітає фашизм, і пояснює, чому він знову заповняє світ. Також колишня держсекретар США визначає чинники, що сприяють зростанню цієї жахливої загрози, яка нависла над світом.

# 1 NEW YORK TIMES BESTSELLER

# ФАШИЗМ

ЗАСТОРОГА

МАДЛЕН  
ОЛБРАЙТ

## Анотація

*Наприкінці 1980-х років, коли закінчилася Холодна війна, багато хто, зокрема й колишня держсекретар США Мадлен Олбрайт, вважав, що демократія політично перемогла раз і назавжди. Однак майже через 30 років репресивна й руйнівна сила постала знову на глобальній арені — по всій Європі, частинах Азії та США — що на думку Олбрайт, схоже на фашизм.*

ISBN 978-617-7764-18-1

# ФАШИЗМ: ЗАСТОРОГА

Жертвам фашизму в минулому й нині,  
А також тим, хто бореться з фашизмом  
В інших  
І в собі

Кожна епоха має свій фашизм.

**Прімо Леві**

## Передмова

Яна своїй фермі біля кордону, що відділяє Вірджинію від Західної Вірджинії. Цього ранку, прокинувшись, я налила в горнятко кави, накинула жакет і вийшла привітатися з коровами, які відповіли зворушливим одностайним муканням. Коли вичерпався їхній словниковий запас, я повернулася до будинку, глибоко вдихнула, увімкнула телевізор і взялася писати оце.

Мій настільний календар перемкнувся на грудень 2018 року. Минулого місяця я серед десятків мільйонів американців пішла до виборчої дільниці, тим самим беручи участь у ритуалі утвердження демократії. Голосування на проміжних виборах описував багато хто, і президент зокрема, як референдум стосовно лідерства Дональда Трампа. Як такі, результати були непереконливими, але, як на мене, хоч трохи підбадьорливими. Демократи знову здобули більшість у Палаті представників, хоча республіканці, як і очікувалося, посилили свою більшість у сенаті. Маневрування з прицілом на наступні великі вибори стартувало. Я молюся за те, щоб ця кампанія вселяла надію, але відчуваю сумніви.

Ця книжка — «Фашизм: засторога» — виникла з краху 2016 року, для багатьох із нас року сум'яття. Попервах британці спокусилися до брекзиту брехливими обіцянками нових стосунків з Європейським Союзом, помилково вважаючи, що це дасть їм змогу зберегти свої права, одночасно скоротивши зобов'язання. Потім у листопаді Трамп здобув більшість від американської колегії виборців попри порушення всіх заповідей загальної політичної мудрості (якщо не брати до уваги перебування на виду в громадян), від самісінького початку своєї кампанії й до її закінчення. Мало хто вірив, що таке може статися, але це сталося.

Навіть до виборів 2016 року я вирішила написати про труднощі й пастки демократії в усьому світі. Ідея полягала в тому, щоб зробити підтримку вільних урядів пріоритетом зовнішньої політики Гілларі Клінтон у її першу каденцію. Політична колотнеча, що зчинилася після виборів, зробила це завдання ще нагальнішим і змусила частково змістити його фокус, щоб долучити до нього підхід Трампа до управління, побудований за принципом «полонених не брати». Там, де в минулому я могла припускати, що уряд США стане на бік демократичних інститутів і цінностей, позиція Трампа повністю звелася до відкидання союзників Америки, незалежної преси, федеральних прокурорів, іммігрантських сімей і самого поняття про те (чого навчають більшість дітей змалечку), що факти мають значення.

Книжка вийшла з друку в твердій палітурці в квітні 2018 року. Тоді я плекала надію, що ті страхи, які я вихлюпнула на її сторінки, швидко виявляться перебільшеними. На жаль, так не сталося.

За цей проміжок часу, між тоді й нині, урядовці автократичної схильності виграли вибори в Росії, Угорщині, Єгипті, Венесуелі, Туреччині, Азербайджані й Камбоджі. У кожному випадку поле конкурентної боротьби було значною мірою нахилене на користь посадовців. Це не були чесні вибори. У Бразилії виборців нагодували корупцією, злочинністю й рецесією, на користь шовіністичного кандидата правого спрямування, що пропонує швидкі рішення, засновані почасти на повномасштабній відмові від екологічного підходу в управлінні. У Європі та інших місцях украй націоналістичні рухи й далі долали захисні бар'єри, переформулювавши терміни для обговорення, приходячи до законодавчих органів і видаючи для себе все більші шматки влади. Нові очільники Італії вихваляються своєю відмовою прогинатися під регіональні норми. У Сирії брутальний диктатор Башар аль-Асад і досі хизується своєю здатністю панувати ще цілих сім

років після того, як американський президент закликав його піти. На Близькому Сході відкривається дедалі більше розбрату через такі вражаючі події, як вбивство й розчленування репортера в консульстві Саудівської Аравії в Стамбулі. По всьому світові в таборах з'юрмилося більше біженців, ніж будь-коли після капітуляції нацистів майже три чверті століття тому, і Сполучені Штати схильні приймати бездомних іноземців менше, ніж будь-коли за нашої пам'яті.

За давньою чеською приповідкою, нескладно зробити суп із риби, але зробити рибу з супу — то вже проблемно. Я стверджую, що амбітні, частогусто самовпевнені лідери, навмисне підривають інститути й демократичні принципи, що тримають світ цілим більшу частину мого життя. Не запропонувавши нічого кращого чи реального, вони просять нас відмовитися від ідеалів міжнародної співпраці, політичного плюралізму, громадянського дискурсу, критичного мислення й правди. Що довше пануватимуть ці фальшиві пророки, то більше шкоди вони завдадуть і то важче буде залікувати рани, які відкриваються. Ця тенденція всеохопна, і серед тих, кого вона зачіпає найсильніше, — американці.

Подорожуючи Сполученими Штатами для обговорення цієї книжки, я ділилася думками з тисячами людей у кожному регіоні. Враження було підбадьорливим — і дещо дивним. У Лас-Вегасі моя поява збіглася в часі зі з'їздом виробників вина й алкогольних напоїв. За столом, на якому я підписувала книжки й для питущих, і непитущих, банер проголошував: «Зробімо віскі знову видатним!». Попри всю увагу, приділену рухові «#MeToo», джентльмен у Маямі звівся на ноги й сказав: «Мені вже дев'яносто років, але я ще не втратив зору й бачу, що ви приваблива молода жінка». Стаття в *Washington Post* згадувала мене як «симпатичну феміністську бабусю». На противагу цьому, чоловік у Брукліні, почувши, як я промовляю, заявив згодом репортеріві, що я — «вампір, що розпалює війну», як про це писала російська газета. На кожній зустрічі, щойно я



переходила до відповідей на запитання, сотні рук здіймалися вгору.

Загалом національні настрої поступово знижуються, і можна не дивуватися, що ми зробилися нервовими. Наші політичні партії воюють одна з одною й водночас розколюються в середині самих себе. Ми маємо президента, який вважає доброю політикою ошукувати громадян, а підхід його до світових проблем породжує в одних підлабузництво, тоді як у інших руки стискаються в кулаки. Спільну мову знайти важко, натомість ми готові вчепитися в горлянки одні одним. Навіть тепер, коли звук у моєму телевізорі стихений до мінімуму, я чую горлопанів.

У цій книжці я пропоную історичний і глобальний аспекти. Багато тенденцій, які ми бачимо нині, були помітні й у набагато раніших епохах. Це веде до важливих запитань: яку науку можна вивести для майбутнього з того жахіття, яке давним-давно творили послідовники Муссоліні й Гітлера? Де ми проведемо межу між простим зловживанням повноваженнями й тим жахливим управлінням, яке ми називаємо фашизмом? Як можна пояснити тривожне наростання й заразне поширення антидемократичних тенденцій? Чи не розвалюються досі непорушні зв'язки між Європою й Сполученими Штатами, а якщо так, чи можна їх іще скріпити назад? Що ми маємо робити, щоб зберегти свободу для наших дітей і для тих, хто прийде потім?

Моя ферма — зручна спостережна позиція для обдумування таких питань. Як і демократія в дії, власність вразлива й до раптових бур, і до нашестя термітів, шкідників, вірусів і бур'янів. У лісі ховаються хижаки, по землі повзають рептилії, а час від часу над головою сяє блискавка. Виживання залежить від додержання чіткого графіка догляду. Однак й сама ферма має запас міцності, її вічнозелені дерева, переживши цілі покоління, і досі величні, а фундамент, хоча й закладений з каміння минулої епохи, цілком міцний.

Останніми роками ми всі познайомилися з мантрою контртероризму: «Бачиш щось — кажи щось». На наступних сторінках я пропоную ще одну засторогу — *роби щось*. Чим може бути це «щось», кожен з нас має сам вирішувати відповідно до можливостей і здібностей, але воно починається з посиленого опору дебілізаційному раку цинізму.

Фашистська позиція формується тоді, коли нема соціальних якорів і коли посилюється відчуття, що кожен бреше, краде й піклується лише про свої інтереси. Саме тоді починається туга за сильною рукою, що захистить від ворожого «іншого» — єврея, мусульманина, чорношкірого, так званого мужлана чи так званої еліти. Хоч би якими недосконалими були наші інститути, це найкраще, що створили чотири тисячоліття нашої цивілізації, і їх не можна відсунути вбік, не відкривши водночас дверей до чогось значно гіршого. Мудрою реакцією на нетерпимість буде не більша нетерпимість чи лицемірство; це радше спільне визнання ідеологічного спектра тих людей, які прагнуть зробити демократію ефективнішою. Ми маємо пам'ятати, що герої, яких ми шануємо, — Лінкольн, Кінг, Ганді, Мандела — зверталися до наших найкращих почуттів. Урожай, який ми зберемо, залежить від насіння, яке посіємо.

Кидаю ще один погляд у вікно й бачу, що зимове сонце вже підбилося високо в небі. Повітря назовні прогрівається, і мені здається, що зараз саме час вийти на далеку прогулянку, зібрати до купи думки й обговорити стадний інстинкт з моїми чотириногими друзями.

Заздалегідь дякую за ваш інтерес до цієї книжки.

*Мадлен Олбрайт*

*Округ Лаудон, Вірджинія*

*Грудень 2018 року*

## Розділ 1. Доктрина гніву й страху

Того дня, коли фашисти вперше змінили лінію мого життя, я лише почала опановувати мистецтво ходити. Це було 15 березня 1939 року. Батальйони німецьких штурмовиків вторглися в мою рідну Чехословаччину, супроводили Адольфа Гітлера до Празького замку й поставили Європу на поріг Другої світової війни. Після десяти днів переховувань батьки зі мною втекли до Лондона. Там ми приєдналися до втікачів з усієї Європи завдяки допомозі союзникам у війні, чекаючи з острахом, коли закінчиться це жахіття.

Коли через шість суворих років нацисти капітулювали, ми повернулися додому з великими очікуваннями, прагнучи будувати нове життя в вільній країні. Мій батько продовжував свою кар'єру в Міністерстві закордонних справ Чехословаччини, і певний короткий час все було добре. Однак в 1948 році наша країна потрапила під комуністичне управління. Демократія була придушена, і моя сім'я знову змушена була емігрувати. У той День пам'яті[1] ми прибули до Сполучених Штатів, де перед пильними очима Статуї Свободи нас прийнято як біженців. Щоб захистити нас і зробити життя моє, моєї сестри Кеті й брата Джона настільки нормальним, як то мало бути, мої батьки не сказали нам того, про що ми дізналися в наступні десятиліття: троє наших дідусів і бабусь, численні тітки й дядьки, двоюрідні брати й сестри були серед тих мільйонів євреїв, які померли в результаті жахливого акту фашистів — Голокосту.

Мені було дванадцять років, коли я потрапила до Сполучених Штатів лише з однією метою — стати типовою дівчиною-підлітком. Я намагалася позбутися свого європейського акценту, читала комікси, притискала вухо до транзисторного приймача й приохотилася до жувальної гумки. Я робила все, щоб пристосуватися, але не могла забути про те,

що в наші часи навіть рішення, ухвалені десь дуже далеко, можуть визначити, жити нам чи помирати. У старшій школі я заснувала клуб міжнародних справ, призначила себе його президентом і стимулювала дискусії про все — від тітоїзму до концепції *satyagraha* від Ганді («Сила, що народжена з правди й любові» [1]).

Мої батьки насолоджувалися свободою, яку ми знайшли в своїй новій країні, що нас прийняла. Батько, що дуже скоро став професором у Денвер-ському університеті, писав книжки про небезпеку тиранії й тривожився стосовно того, що американці надто звикли до свободи, — настільки «сильно, сильно вільні», писав він, — що можуть сприйняти демократію як даність. Коли в мене з'явилася власна сім'я, мама телефонувала кожного Четвертого липня[2], щоб переконатися, що її онуки співають патріотичних пісень і були на параді.

Для багатьох у Сполучених Штатах характерна тенденція романтизувати роки одразу після Другої світової війни, — уявляти собі час небесної безтурботної блакиті, коли всі погоджувалися з тим, що Америка — велика, а кожна сім'я мала надійного годувальника, найновіше приладдя, дітей зі здібностями, вищими од середніх, і рожеві життєві перспективи. Фактично «холодна війна» була періодом безустанного страху, в якому ослабла тінь фашизму згустилася через хмари іншого типу. В мої підліткові роки через атомні випробування радіоактивний елемент стронцій-90 виявили в зубах дітей у кількості в п'ятдесят разів більшій за природний рівень. Майже кожне місто мало штаб цивільної оборони, що наполягав на будівництві прибудинкових бомбосховищ, укомплектованих консервованими овочами, дошками для гри в «монополь» й сигаретами. Дітям у великих містах видали металеві жетончики з їхніми іменами для полегшення ідентифікації в разі чого.

Ставши дорослою, я, наслідуючи свого батька, зробилася професором. Серед моїх спеціальностей була Східна Європа, де

країни перетворилися на супутників навколо тоталітарного сонця й де поширеною була думка, що нічого цікавого тут не може відбутися й жодних радикальних змін не станеться. Мрія Маркса про рай для робітників виродилася в кошмар за Орвеллом; слухняність була найвищим достоїнством, кожен будинок мав своїх інформаторів, цілі країни жили за колючим дротом, а уряди наполягали на тому, що донизу означає вгору, а чорне — то біле.

Потім, коли настали зміни, їхня швидкість була неймовірною. У червні 1989 року десятирічної давнини вимоги докерів і натхнення Папи, народженого в Вадовіцах, привели в Польщу демократичний уряд. У жовтні того самого року Угорщина стала демократичною республікою, а на початку листопада зруйновано Берлінську стіну. В ті чудесні дні наші телевізори щоранку передавали новини, які раніше були немислимими. Я й досі можу відновити в пам'яті вирішальні моменти Оксамитової революції в моїй рідній Чехословаччині, яку назвали так через те, що вона відбувалася без поширеного розбивання голів чи пострілів. Це стало по обіді морозного дня наприкінці листопада. На історичній Вацлавській площі Праги трьохсоттисячний натовп енергійно трусив брязкальцями, що нагадувало дзвін, який сповіщає кінець комуністичного правління. На балконі, споглядаючи на цей натовп, стояв Вацлав Гавел, репресований драматург, який за шість місяців до того був в'язнем совісті, а через п'ять тижнів склав присягу як президент вільної Чехословаччини.

У цей момент я приєдналася до тих, хто відчував, що демократія успішно витримала своє найсуворіше випробування. Могутній колись СРСР, що став крихким через економічну слабкість та ідеологічну зношеність, розсипався на друзки, як ваза, пошпурена на кам'яну підлогу, визволивши Україну, Кавказ, Прибалтику й Центральну Азію. Гонка ядерних озброєнь припинилася без надзвичайних зусиль з боку будь-кого з нас. На Сході Південна Корея, Філіппіни й Індонезія

скинули диктаторів, що засиділися при владі. На Заході військові правителі в Латинській Америці поступилися місцем обраним президентам. У Африці звільнення Нельсона Мандели — ще одного в'язня, що став президентом, — породило сподівання на регіональне відродження. По всьому світові кількість країн, що стали на шлях демократії, збільшилася з тридцяти п'яти до понад ста.

У січні 1991 року президент Джордж Герберт Вокер Буш сказав конгресові, що «кінець “холодної війни” став перемогою всього людства... а лідерство Америки було вирішальним у досягненні цього» [2]. На протилежному боці Атлантики Гавел додав: «Європа намагається створити історично новий устрій через процес об'єднання... Європа, в якій ніхто сильніший не зможе притіснити слабшого, в якій неможливо вирішувати суперечки за допомогою сили» [3].

Нині, через понад чверть століття, маємо запитати, що ж сталося з цим баченням, яке вселяло надію, чому здається, що воно затьмарюється, замість того щоб вияснитися? Чому, згідно з Freedom House, демократія нині «перебуває під загрозою й відступає» [4]? Чому так багато можновладців намагається підірвати довіру громадян до виборів, судів, засобів масової інформації й — у фундаментальних питаннях майбутнього Землі — до природознавства як науки? Чому настільки небезпечне розділення виникло між багатими й бідними, міщанами й селянами, людьми з вищою освітою й без неї? Чому Сполучені Штати — принаймні тимчасово — відмовилися від свого очільництва в світових справах? І чому, зайшовши так далеко в XXI століття, ми знову кажемо про фашизм?

Однією з причин, чесно кажучи, є Дональд Трамп. Коли ми думаємо про фашизм як про біль минулого, який ми майже вилікували, приведення Трампа до Білого дому було схоже на здирання бинтів і розчухування струпів.

Для політичного класу Вашингтона, округ Колумбія, — республіканців, демократів, а також незалежних — обрання

Трампа стало настільки приголомшливим, що нагадало старий німий кінофільм з комедіантом, що стиснув свого капелюха обіруч, натягнув його аж на вуха, підстрибнув угору й упав горілиць. Сполучені Штати вже мали раніше президентів з вадами; правду кажучи, ми ніколи не мали інших, але ми ніколи не мали найвищого посадовця в сучасну епоху, чиї заяви й дії стільки суперечили б демократичним ідеалам.

З перших кроків своєї виборчої кампанії й аж до входу до Овального кабінету Дональд Трамп різко висловлювався про інститути й принципи, що стали фундаментом відкритого врядування. У цьому процесі він систематично принижував політичний дискурс у Сполучених Штатах, виявляючи приголомшливе нехтування фактами, обливаючи брудом своїх попередників, погрожуючи «посадити» політичних конкурентів, обзиваючи провідних журналістів «ворогами американського народу» [5], поширюючи вигадки про цілісність виборчого процесу в США, пропагуючи бездумно націоналістичні економічні й торговельні політики, зневажливо обзиваючи іммігрантів і країни, з яких вони прибули, і поширюючи параноїдальну нетерпимість до послідовників однієї з найбільших у світі релігій.

Для посадовців автократичного штибу ці сплески як валер'янка для кота. Замість того щоб виступати проти антидемократичних сил, Трамп стає для них зручним джерелом виправдання. У своїх подорожах я повсякчас чую одні й ті самі запитання: якщо президент Сполучених Штатів каже, що преса завжди бреше, як можна звинувачувати Владіміра Путіна в тому, що він заявляє те саме? Якщо Трамп стверджує, що судді упереджені, і називає американську систему правосуддя посміховиськом [6], як запобігти дискредитації власної судової системи автократичним лідером типу Дутерте на Філіппінах? Якщо Трамп звинувачує опозиційних політиків у зраді лише через те, що ті відмовляються аплодувати його словам, як Америка може

протестувати проти політичних ув'язнень у інших країнах? Якщо лідер найпотужнішої в світі країни бачить життя як запеклу боротьбу, в якій жодна країна не може розвиватися інакше, як за рахунок інших, хто піклуватиметься про міжнародні спільні зусилля, коли найнагальніші проблеми неможливо вирішити в інший спосіб?

Національні лідери зобов'язані служити найвищим інтересам своїх країн — це трюїзм. Коли Дональд Трамп каже про те, що «Америка має бути передусім», він стверджує очевидне. Жодний серйозний політик не запропонує пересунути Америку на друге місце. Мета — це не питання. Трампа від кожного президента від часів зловісного тріо Гардінга, Куліджа й Гувера відрізняє його уявлення про те, як найкраще задовольняти інтереси Америки. Він розглядає світ як поле битви, на якому кожна країна прагне домінувати над усіма іншими, де нації конкурують між собою, як торговці нерухомістю, намагаючись знищити конкурентів і витиснути з кожної оборудки останній цент прибутку. Враховуючи його життєвий досвід, можна простежити, як Трамп міг дійти до такого сприйняття, і це вочевидь стосується міжнародної дипломатії й торгівлі, де чітко видно розділення переможця й переможеного. Однак, принаймні від кінця Другої світової війни, Сполучені Штати весь час плекали ідею, що перемогу швидше здобути й легше втримати через спільні дії, ніж коли нація діє наодинці.

Покоління Франкліна Рузвельта й Гаррі Трумена стверджувало, що державам краще вестиметься, якщо розвиватиметься спільна безпека, процвітання й свобода. План Маршалла 1947 року, наприклад, ґрунтувався на визнанні того, що американська економіка буде в стані стагнації без європейських ринків, здатних купувати те, що можуть продати американські фермери й промисловці. Це означало, що мати Америку насамперед, — значить допомогти нашим європейським (і азійським) партнерам перебудувати й



розвинути власні динамічні економіки. Таке мислення привело й до Програми чотирьох пунктів Трумена, якою було надання технічної допомоги Латинській Америці, Африці й Близькому Сходові. Такий підхід став у пригоді й у царині безпеки. Президенти від Рузвельта до Обама намагалися допомогти союзникам захищати себе й приєднуватися до колективної оборони проти спільних загроз. Ми робили це не завдяки духу благодійності, а через те, що відчували на собі, що проблеми за кордоном, якщо їх не вирішувати, можуть ударити по нас.

Ця справа міжнародного очільництва не належить до завдань, які можна колись виконати до кінця. Старі загрози рідко коли зникають повністю, а нові виникають з такою самою регулярністю, як і настає світанок. Ефективне усунення їх ніколи не було справою лише грошей і сили. Країни й народи мусять об'єднати свої зусилля, і це не відбувається природним чином. Хоча Сполучені Штати наробили багато помилок у своїй буремній історії, вони ще зберегли здатність мобілізувати інших завдяки своїй відданості очільництву в русі в найпопулярнішому напрямі — до свободи, справедливості й миру. Тепер перед нами постає запитання, чи й надалі Америка рухатиметься за цим типом очільництва при тому президентові, який не приділяє значної уваги міжнародній співпраці чи демократичним цінностям.

Відповідь на це запитання дуже важлива, бо, хоча природа не терпить порожнечі, фашизм вітає її.

Не так давно, коли я сказала приятелеві, що працюю над новою книжкою, він запитав: «Про що вона?» «Фашизм», — відповіла я. Він глипнув на мене здивовано. «Фашизм?» — із сумнівом перепитав він. Мій друг помилявся менше, ніж це видається, бо фашизм справді ввійшов у моду, поступово прокладаючи собі шлях до соціального й політичного дискурсу подібно до виноградної лози, що поступово обвиває дерево. Не згоден із кимось? Назви його фашистом і в такий спосіб звільни себе від потреби підкріплювати свої аргументи фактами. У 2016

році «Фашизм» стали шукати в тлумачному словнику Мерріам — Вебстера частіше, ніж будь-яке інше слово англійською, за винятком «сюрреалізм», що враз зробилося вельми популярним після президентських виборів у листопаді.

Використовувати термін «фашист» — це викрити себе. Для тих, хто стоїть на крайніх лівих позиціях, фактично будь-який великий керівник корпорації заслуговує на це. Для тих, хто стоїть не надто далеко від крайнього правого краю, Барак Обама — фашист на додаток до того, що він соціаліст і прихований мусульманин. Бунтівливі підлітки можуть назвати фашизмом, коли батьки обмежують їх у користуванні мобільним телефоном. Зазнаючи щоденних поточних неприємностей, мільйони людей промовляють це слово: учителів називають фашистами, як і феміністок, шовіністів, інструкторів йоги, поліцейських, тих, хто на дієті, бюрократів, блогерів, велосипедистів, редакторів, людей, які щойно кинули курити, і виробників упаковки, захищеної від дітей. Якщо ми й надалі пробачатимемо цей рефлекс, то невдовзі прагнутимемо повісити той ярлик фашиста на будь-кого чи на будь-що, що турбує нас, — тим самим ослабивши силу того, що колись було потужним терміном.

Що ж таке тоді реальний фашизм і як розпізнати його практиків? Я поставила ці запитання студентам магістеріуму в Джорджтаунському університеті, де викладала, — двадцятьом п'ятьом студентам, що сиділи колом у моїй вітальні, балансуючи паперовими тарілками з лазаньєю на своїх колінах. На ці запитання важче відповісти, ніж можна було очікувати, бо не існує загальноприйнятих чи задовільних визначень, хоч академічні автори списали океани чорнила, намагаючись їх узгодити. Здається, що лишень якийсь експерт вигукне: «Єврика!» і оголосить, що виявив консенсус, обурені колеги одразу заперечать.

Попри всю складність, мої студенти з ентузіазмом взялися до діла. Вони почали з самого низу, визначаючи

характеристики, які, на їхню думку, були найтісніше пов'язані з цим словом. Один запропонував: «менталітет «ми проти них». Інший зазначив: «націоналістичний, авторитарний, антидемократичний». Третій наголосив аспект насильства. Четвертий здивувався, що фашизм майже завжди вважався належним до правих, стверджуючи: «Сталін був таким самим фашистом, як і Гітлер».

Ще хтось зазначив, що фашизм часто-густо пов'язаний з людьми, які є частиною окремої етнічної чи расової групи, які перебувають під економічним тиском і які відчують, що їм відмовляють у винагороді, якої вони заслуговують. «Важливо не те, скільки люди мають, — казала студентка, — а їхнє уявлення про те, скільки вони *мусять* мати, а також чого вони бояться». Існує побоювання стосовно того, чому емоційний вплив фашизму може бути поширений на всі рівні суспільства. Жоден політичний рух не може процвітати без народної підтримки, але фашизм однаково залежить і від багатих і впливових, і від чоловіка чи жінки на вулиці — від тих, хто може багато втратити, і тих, кому втрачати нічого.

Таке зрозуміння навернуло нас на думку, що фашизм варто вважати не стільки політичною ідеологією, скільки засобом для захоплення й утримання влади. Наприклад, Італія в 1920-ті роки мала самовизначених фашистів зліва (що обстоювали диктатуру знедолених), справа (що заявляли про авторитарну корпоратистську державу) і в центрі (які прагнули повернутися до абсолютної монархії). Німецька націонал-соціалістична партія (наці) від самого початку згуртувалася навколо переліку вимог, що відповідали інтересам антисемітів, анти-іммігрантів і антикапіталістів, водночас обстоюючи вищі пенсії для літніх людей, більші освітні можливості для бідних, припинення трудової експлуатації дітей і поліпшення медичного обслуговування матерів. Нацисти були расистами й водночас у власних очах реформаторами.

Якщо фашизм менше піклується про конкретні політики, ніж про досягнення влади, що можна сказати про тактику лідерства? Мої студенти зазначили, що ті фашистські очільники, яких ми найкраще пам'ятаємо, були харизматичними. У той чи інший спосіб кожен із них установлював емоційний зв'язок із натовпом і в центральній культової фігури викликав на поверхню глибокі й часто-густо мерзенні почуття. Саме так передові загони фашизму проникають у демократію. На відміну від монархії чи військової диктатури, що нав'язується суспільству ззовні, фашизм черпає енергію з чоловіків і жінок, які роздратовані програмою війною, спогадами про зневагу чи відчуттям, що їхня країна поступово занепадає. Що болючіші ці основи невдоволення, то легше фашистському лідеру здобути послідовників, спокусивши їх перспективами оновлення чи обіцяючи повернути вкрадене в них.

Подібно до мобілізаторів благородніших рухів, ці безрелігійні євангелісти використовують близькі до всеохопних людські бажання як частину змістового прагнення. Здібніші серед них схильні до вистав — диригують зібраннями мас, супроводжуючи їх енергійною музикою, запальною риторикою, голосними вигуками й салютуванням через підняття рук. Прихильникам вони пропонують винагороду — членство в клубі, який недоступний решті, особливо тим, хто часто є об'єктом кепкування. Щоб викликати азарт, фашисти намагаються бути агресивними, мілітаристськими, а коли сприяють обставини, то й експансіоністськими. Щоб забезпечити своє майбутнє, вони перетворюють школи на семінарії для істинних вірних, намагаючись створити «нових чоловіків» і «нових жінок», які слухатимуться без запитань і зволікань. І, як зазначив один із моїх студентів, «фашист, що починає свою кар'єру з обрання на політичну посаду, претендуватиме на легітимність, якої не матимуть інші».

Що відбувається після потрапляння на владну посаду? Як фашист зміцнює повноваження? Кілька студентів вигукнуло: «Контролюючи інформацію». Інший додав: «І це лише один епізод, чому ми нині маємо стільки причин для тривоги». Більшість із нас сприймала технологічну революцію насамперед як засіб для об'єднання людей з різним стилем життя, торгівлі ідеями й розвитку кращого розуміння того, чому чоловіки й жінки діють так, як діють, — інакше кажучи, для загострення нашого сприйняття правди. Це й досі відбувається, але нині ми не маємо вже твердої впевненості.

Виникає примара «великого брата», бо гори особистих даних завантажено в соціальні медіа. Якщо рекламник може використовувати ту інформацію, щоб націлитися на споживача, що має свої індивідуальні інтереси, що ж заборонить фашистському уряду зробити те саме? «Припустімо, я йду на демонстрацію типу Маршу жінок, — каже студентка, — і розміщую фото в соціальних медіа. Моє ім'я додається до загального списку, і цей список може опинитися будь-де. Як ми можемо захиститися від цього?»

Ще тривожнішою є здатність, яку виявляють злочинні режими та їхні агенти, поширювати брехню на телефонних веб-сайтах і в фейсбуку. Ба більше, технологія уможливила екстремістським організаціям створювати замкнені середовища з підтримкою теорій змови, фальшивих наративів і невіглаських поглядів на релігію й расу. Ось найперше правило шахрайства: якщо повторювати достатньо часто будь-яке твердження, оповідь чи наклеп, це може зумовити цілком правдоподібне його звучання. Інтернет має бути союзником свободи й входом до знання, але в певних ситуаціях він не є ні тим, ні тим.

Історик Роберт Пакстон починає одну зі своїх книжок, стверджуючи: «Фашизм був головною політичною інновацією ХХ століття й джерелом значної частини його болю» [7]. З роками він та інші вчені розробили переліки багатьох рухомих

частин, які успадкував фашизм. Наприкінці обговорення мій клас намагався запропонувати подібний перелік.

Фашизм, як погоджувалася більшість студентів, — це крайня форма авторитарного правління. Від громадян вимагають робити саме те, до чого змушують їх лідери, — ні додати ні відняти. Ця доктрина пов'язана з радикальним націоналізмом. Вона також перевертає догори дригом традиційний соціальний контракт. Замість того щоб громадяни делегували владу державі в обмін на захист своїх прав, влада починається з очільника, а люди не мають жодних прав. За фашизму місія людей — служити, а справа уряду — урядувати.

Коли хтось заводить мову на цю тему, частенько виникає плутанина стосовно відмінностей між фашизмом і такими пов'язаними з ним поняттями, як тоталітаризм, диктатура, деспотизм, тиранія, автократія й таке інше. Як науковець, я можу спокуситися зануритися в ці наукові хащі, але як колишній дипломат, я насамперед звертаю увагу на дії, а не ярлики. Я гадаю, що фашист — це той, хто сильно ідентифікує себе й претендує на те, щоб виступати від імені цілої нації чи групи, не переймається правами інших і прагне використовувати все, що треба, разом з насильством, щоб досягти своєї мети. За такої концепції фашист, імовірно, буде тираном, але тиран не обов'язково буде фашистом.

Часто відмінність можна помітити по тому, кому довіряють зброю. У Європі XVII століття, коли католицькі аристократи боролися проти протестантських аристократів, вони билися навколо Святого Письма, але погодилися не давати зброї в руки селянам, вважаючи, що безпечніше вести війну з допомогою найманих армій. Сучасні диктатори теж схильні підозріливо ставитися до своїх громадян, і саме тому вони створюють королівські гвардії та інші елітні загони охорони, щоб гарантувати собі особисту безпеку. Однак фашист очікує, що натовп прикриє його. Там, де королі намагалися втихомирити людей, фашисти збуджують їх, щоб коли почнеться бійка, їхні

піхотинці мали бажання й вогневу міць завдати удару першими.

*Фашизм* виник на початку ХХ століття, в час, коли інтелектуальне пожвавлення й націоналізм, що народжувався, поєдналися з поширеним невдоволенням від нездатності представницьких парламентів іти в ногу з технологічною промисловою революцією. В попередні десятиліття такі вчені, як Томас Мальтус, Герберт Спенсер, Чарльз Дарвін і його троюрідний брат Френсіс Гальтон, поширювали ідею, що життя — це постійна боротьба за пристосування, в якій майже не було місця для співчуття й гарантії прогресу. Впливові мислителі від Ніцше до Фройда обмірковували сутності світу, який начебто звільнився від своїх традиційних пут. Суфражистки запровадили революційне уявлення про те, що жінки теж мають права. Очільники громадської думки в політиці й мистецтві відверто заявляли про можливість поліпшити людську породу через селективне розмноження.

Тим часом захопливі винаходи, як-от, електрики, телефону, саморухомих екіпажів і пароплавів зробили світ тіснішим, і водночас ці самі інновації викинули з роботи мільйони фермерів і вмілих ремісників. Скрізь люди переміщувалися — цілі родини з сільської місцевості перебиралися до міст, а мільйони європейців розривали свої корені й прямували через океан.

Для багатьох із тих, хто залишився, обіцянки, притаманні Просвітництву, а також Французькій та Американській революціям, виявилися порожніми балачками. Багато людей не могло знайти роботи; ті, хто знаходив, часто-густо опинялися під жорсткою експлуатацією чи згодом вкинулися в криваву шахівницю, що розігрувалася на полях битв Першої світової війни. Вінстон Черчилль писав про цю трагедію: «Структурі людського суспільства завдано таких ран, яких не вилікує й ціле століття». Проте в умовах дискредитованої аристократії, критичного ставлення до релігії й краху старих

політичних структур, як-от Османська та Австро-Угорська імперії, пошук відповідей не можна було відкладати.

Громадська уява першою підхопила демократичний ідеалізм, що його висунув президент Вудро Вільсон. Навіть до того, як Сполучені Штати вступили в війну, він проголосив принцип, що «кожна людина має право обирати ту верховну владу, за якої вона хоче жити» [8]. Ця доктрина самовизначення допомогла зберегти повоєнну незалежність для жменьки здебільшого маленьких європейських країн, а його план створення світової організації виріс у Лігу націй. Проте Вільсон був політично наївним і фізично слабким; американська глобальна візія не витримала його президентства. Сполучені Штати відкинули Лігу націй і за наступників Вільсона вмили руки від європейських справ, коли відновлення цього континенту після конфлікту не пішло достатньо добре.

Численні уряди, що починали як ліберальні після війни, зіткнулися з вибуховими соціальними тенденціями, що, здавалося, потребували репресивнішої політики. Від Польщі й Австрії до Румунії та Греції незміцнілі демократії розправили крила, а потім упали назад на землю. На Сході жорстокі радянські ідеологи намагалися звертатися до робітників по всьому світові, тим самим позбавляючи сну британських банкірів, французьких міністрів та іспанських священників. У центрі Європи розлючена Німеччина боролася за відновлення своїх підвалин. А в Італії жорстокий хижак, чий час нарешті настав, уперше підвів голову.



## Розділ 2. Найвеличніше шоу на землі

Томас Едісон прославляв його як «генія сучасності» [1], Ганді — як «супермена» [2]. Вінстон Черчилль клявся стати обіч нього в його «боротьбі проти звірячих апетитів ленінізму» [3]. Газети Рима, де розташований Ватикан, зверталися до нього як до «інкарнації Бога». В підсумку люди, що молилися на кожен його рух, повісили його тіло догори ногами поруч із коханкою поблизу автозаправної станції в Мілані.

Беніто Муссоліні з'явився на світ у Предаппіо, невеликому селищі за сорок миль на північний схід від Флоренції, 1883 року. Його батько був ковалем і соціалістом, а мати — вчителькою й побожною. Він виріс у двокімнатному котеджі, приєднаному до однокімнатної школи, де вчителювала його мати. Сім'я жила у відносному достатку, але не могла дозволити собі повністю оплатити його навчання в релігійній академії з харчуванням, куди він вступив у віці дев'яти років. Саме тому під час їди багатші студенти сідали за один стіл, а Беніто з компаньйонами — за інший, і це приниження на все життя розпалило в Муссоліні злість за несправедливість (стосовно нього). Хлопець був готовий чинити будь-які неподобства, частенько викрадаючи в фермерів фрукти й заводячи бійку. Його вигнали зі школи в одинадцять років, коли він поранив у руку товариша, і в п'ятнадцять — коли ударив ножем іншого однокласника в сідницю.

Однак Беніто ще й багато читав. Він любляв сидіти наодинці зі щоденними газетами й книжкою *Les Miserables*[3] на тисячу сторінок. Від батька він успадкував схильність до ризикованих учинків; мати вчила його терпіння — компенсації батькових манер. У коледжі, коли інші студенти нарікали між собою на черствий хліб, який збиралися їсти, Муссоліні виступив проти ректора сам на сам, викликавши схвалення

однокласників і змусивши ректора відступити, і хліб став свіжовипечений.

Закінчивши навчання, Муссоліні отримав сертифікат вчителя, але не зміг втримувати дисципліни в класі, й невдовзі його звільнили. У дев'ятнадцять років він вирушив до Швейцарії, де працював ма-локваліфікованим робітником і спав на пакувальному ящику. Його заарештували — вперше, але далеко не востаннє — за волоцюство. Вийшовши з в'язниці, він знайшов роботу муляра й невдовзі став активістом у місцевій профспілці. В Європі це був період, коли політична боротьба навколо інтересів робітників різко змістилася ліворуч і войовничі соціалісти-бунтарі, посилаючись на робітничі права, виказували злість проти уряду й зневагу до церкви. Муссоліні не був оригінальним мислителем, але мав акторські здібності, щоб грати різні ролі. Ошатно вдягнений у приватному житті, він частенько забував поголитися чи зачесати волосся перед тим, як з'явитися на публіці. Промову він старанно репетирував, тож міг виступати наче спонтанно. Він знав ціну народного дотику й зазвичай досягав успіху, здобуваючи схвальні вигуки від аудиторії. З часом він став вважати себе улюбленцем долі — наступним Наполеоном чи, можливо, Августом Цезарем.

Однак швейцарська влада була не в захопленні від майбутнього імператора. Вона вважала його збудником заворушень і вислала геть. Не втративши духу, він повернувся до Італії, де написав популярний журнальний серіал про розпусного кардинала[4].

Редагував соціалістичні газети й водночас заходився вибудовувати своє майбутнє. Виступаючи в прокурених залах, Муссоліні застерігав робітників, що еліта ніколи не поступиться своїми привілеями без боротьби й що жоден парламент не виступить проти буржуазії. Старі відповіді, що їх пропонувала релігія чи які були закладені в самому сенсі патріотичного обов'язку, виставлено як фальшиві, від яких

треба відмовитися. Справедливість, казав він, можна здобути лише через насильницьку боротьбу. Революція була на першому місці.

Потім ураз вона зникла з першого місця. Улітку 1914 року, коли вже запахло порохом у Європі, Муссоліні перетворився без жодних застережень із соціалістичної гусениці на патріотичного метелика. Замість того щоб приєднатися до своїх лівих товаришів, які не хотіли нічого робити з хаосом, що зчинився, як вони вважали, через ідіотський вищий клас, він заснував незалежну газету *Il Popolo d'Italia* і спонукав Італію вступити у війну. Такий поворот міг походити зі щирої зміни настрою серця, бо ідеологічна відданість Муссоліні ніколи не була глибокою, а пацифізм був чужий його натурі, але є й інші варіанти. Представники французького бізнесу звернулися до нього по допомогу в підштовхуванні Італії до боротьби проти Німеччини й Австро-Угорщини і обіцяли щедро винагородити, якщо це станеться. Крім того, видання газети потребує великих коштів, і виробники зброї були щедрими в фінансуванні *Popolo d'Italia*.

24 травня 1915 року Італія вступила в війну на боці Англії й Франції. Муссоліні був мобілізований до армії й чесно служив сімнадцять місяців, одночасно надсилаючи щотижневі дописи до своєї газети. Його підвищили у званні до капрала, потім його ледь не вбило, коли гаубиця вибухнула під час тренувань і шрапнель залишила безліч дірок у його кишках. Він одужував, коли в жовтні 1917 року італійські збройні сили зазнали найганебнішої поразки. У битві біля Капоретто загинуло десять тисяч, тридцять тисяч поранено, а перед лицем ворожої артилерії понад чверть мільйона здалися в полон.

Хоча італійці були частиною альянсу, що зрештою переміг, плоди їхньої перемоги швидко зіпсувалися. Важко було сприйняти величезні втрати, але біль став ще нестерпнішим, коли партнери країни в Парижі й Лондоні не змогли надати їй територіальних концесій, обіцяних у таємних переговорах.

Вони знехтували навіть запрошенням очільника Італійської держави короля Віктора Еммануеля III на мирну конференцію. Ці невдачі зіграли на руку колишнім лівим колегам Муссоліні, які наполегливо доводили, що мали рацію, коли виступали проти війни. Членство в Соціалістичній партії стало престижним, і на парламентських виборах 1919 року вона здобула більше голосів, ніж будь-яка інша.

Натхненні своїми успіхами, однак й досі вилучені з правлячої коаліції, соціалісти не погоджувалися спокійно сидіти й голосувати в законодавчому органі. Демократія прищепила робітникам глибше усвідомлення своїх прав, ніж раніше. Розвиток технологій звів промислових робітників разом на великих підприємствах, полегшуючи організаторам збирати підтримку, а агітаторам — збуджувати гнів. Тиск різко збільшився, коли соціалісти, натхненні російською більшовицькою революцією, розпочали збройну боротьбу за захоплення влади пролетаріатом і знищення буржуазії. Ця партія найняла стрільців, щоб винищувати штрейкбрехерів, встановлювати контроль над численними муніципальними урядами й піднімати червоні прапори над підприємствами в Мілані, Неаполі, Турині й Генуї. У сільській місцевості соціалістичні селяни захоплювали землю, яку вони раніше обробляли, іноді вбиваючи землевласників, поширюючи терор і зводячи особисті рахунки.

Ці протести неабияк вибивали з колії промислові й сільськогосподарські галузі. Одна справа робітникам вимагати додатково кілька центів за годину праці до зарплатні чи зменшення тривалості праці з тією самою тижневою платнею; інша — коли вони наполягають загалом на тому, щоб вигнати всіляких начальників, перебрати в свої руки управління фабриками, а також відібрати й перерозподілити землю. Екстремальність цієї напруги, високі ставки, що входили в рахунок, а також уже пролита кров поставили бар'єри для тих, хто намагався знайти взаємно прийнятні рішення. Політики,

що намагалися заспокоїти обидві сторони, втратили довіру з обох боків.

Епідемія страйків і битва за землю внесли хаос у італійську економіку, змушуючи ціни злітати разом зі зростанням дефіциту продуктів, основні державні служби були зруйновані, потяги на залізницях, стримувані суперечками робітників, рухалися годинами, а часом днями й тижнями, постійно вибиваючись із розкладу. Тим часом десятки тисяч демобілізованих ветеранів повернулися додому лише для того, щоб бути затюканими, а не звеличеними, і опинитися відсунутими вбік від робочих місць, які прибрали до рук профспілки.

Італія опинилася на межі краху. Парламент навіть його члени вважали корумпованим базаром, де привілеї розподілялися лише на тих, хто мав політичні й соціальні зв'язки. Що ж стосується Віктора Еммануеля, то він був маленьким, сором'язливим і нерішучим. За двадцять два роки на троні він зберіг повноваження не більші, ніж двадцять прем'єр-міністрів. Політичні провідники безперервно собачилися між собою, але не вчиняли жодних спроб поспілкуватися з народом. Приспів час на справжнього лідера, дуче, який зміг би зібрати Італію до купи й знову зробити її центром світу.

У Мілані дощового недільного ранку 23 березня 1919 року кілька десятків розлючених чоловіків увірвалися до задушливої зали нарад Промислового й торговельного альянсу на П'яца Сан Сеполькро. Після кількогодинних розмов вони встали, поплескали в долоні й заприсягнулися про готовність «убити чи померти» на захист Італії від усіх її ворогів. Щоб підкреслити свою єдність, вони обрали емблемою *fascis*, в'язанку паличок в'язу, доповнених сокирою, що в стародавні часи означало владу римського консула. Підписаний ними маніфест містив лише п'ятдесят два імені, їхнє втручання в електоральну політику тієї осені було ледь помітним, але через

кілька років фашистський рух мав уже понад дві тисячі відділень, а Беніто Муссоліні став їхнім лідером.

Кінець безкоштовного уривку. Щоби читати далі, придбайте, будь ласка, повну версію книги.

## Рекомендована література



Дівчина, жінка, інакша



Секрети фасилітації.  
SMART-посібник із  
результативної роботи  
в групі



Гормони. Як  
тестостерон,  
ендорфіни і Ко  
впливають на наше  
життя



Біблія вагіни. Відсіймо  
міфи від медицини!

Перейти до категорії  
**Политика и государство**

**ridmi**  
ТВІЙ УЛЮБЛЕНИЙ КНИЖКОВИЙ

**КУПИТИ**